

УДК 343.7

Тичина О. М., науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи НАВС

Особливості особистості та поведінки дитини, що вчиняє корисливі злочини

У статті розглянуто вікову періодизацію дітей із корисливою спрямованістю, генезис формування злочинної поведінки дітей, а також здійснено аналіз об'єктивних (загальних) та суб'єктивних (специфічних) для будь-якої дитини чинників потрапляння на злочинний шлях. На основі кримінологічної характеристики личности ребенка, совершающего корыстные преступления, определены субъективные предпосылки корыстной преступности детей.

Ключові слова: корислива злочинність дітей, дитина, девіантна поведінка, психологічна характеристика, попередження.

В статье рассмотрена вековая периодизация детей с корыстной направленностью, генезис формирования преступного поведения детей, а также осуществлен анализ объективных (общих) и субъективных (специальных) для любого ребенка факторов попадания на преступный путь. На основе психологической характеристики личности ребенка, совершающего корыстные преступления, определено психодиагностических инструментарий, состоящий из соответствующих методик.

Ключевые слова: корыстная преступность, ребенок, девiantное поведение, психологическая характеристика, предупреждение.

In the article the age-old division into the periods of children is considered with a mercenary orientation, genesis of forming of criminal behaviour of children, and also the analysis of objective (general) and subjective (specific) for any child factors of hit is carried out on a criminal way. Based on the criminological characteristics of a child who commits acquisitive crimes defined subjective conditions selfish crime children.

Key words: mercenary criminality, child, illegal behavior, psychological description, prevention.

Актуальність теми. Найбільша кількість корисливих злочинів вчинюється дітьми у віці 15-18 років [1]. Пояснити це можна тим, що до 14 років дитина ще не вважається суб'єктом злочину, 14 років – вік набуття “сили” (інтенсивний психофізичний розвиток) для правопорушника, який свідомо обирає цей шлях, а починаючи з 15 років, – особа вчиняє злочини вже маючи певний досвід, який складається не лише зі злочинних вмінь навичок, але й із достатньо сформованої антисупільної спрямованості особистості.

Виклад основного матеріалу. В загальному плані ми пропонуємо таку вікову періодизацію дітей із корисливою спрямованістю:

- 7-10 років – формування первісних уявлень про чужу власність;

- 10-14 років – формування відчуття вседозволеності через nereагування на дрібні правопорушення;

- 14-18 років – формування антисупільної корисливої спрямованості.

Відповідно, аналізуючи дитячу корисливу злочинність, ми розглядаємо дітей, перш за все, підліткового віку.

Підлітковий вік завжди вважався критичним, перехідним. У біології та психофізіології критичними або сензитивними періодами називають такі фази розвитку, що відрізняються підвищеною чутливістю до якихось досить визначених зовнішніх та/або внутрішніх чинників, вплив яких саме у цій (і ніякій іншій) точці розвитку має особливо важливі, незворотні наслідки [2; 3].

Велике значення в генезисі формування злочинної поведінки дітей має така психологічна особливість як тривожність (неспокій). Тривожність розуміється як

відчуття загрози з боку оточення, як підсвідома невпевненість індивіда в своєму праві на існування. Витоки виникнення тривожності (неспокою) — взаємостосунки в сім'ї. Тривожність як риса психічного складу особи виникає на ґрунті емоційного нехтування дитини батьками, і особливо матір'ю. Відсутність батьківської (насамперед, материнської) любові чи її недостатність призводить до затримки психічного розвитку дитини, ускладнює її соціальну адаптацію. Відсутність тепла сімейних стосунків, емоційної підтримки і взаєморозуміння з батьками призводить до того, що місток між маленькою людиною і суспільством — сім'я — є зруйнованим.

Вплив ранніх сімейних стосунків відбивається на всьому наступному житті дитини. Адаже базова довіра до світу — психологічна передумова гармонійного розвитку — у тривожних дітей відсутня. Тривога (неспокій) як емоційний стан із компонентом страху змінює сприйняття оточуючого світу. За даними, отриманими Ю.М. Антоняном, переважна кількість неповнолітніх злочинців — це знехтувані сім'єю діти. Ризик правопорушень для неповнолітніх, що виховуються в обстановці постійних і гострих конфліктів, у 4-5 разів, а у сім'ях, де панує агресивність і жорстокість, — у 9 разів вищий, ніж у звичайних сім'ях [4].

Тривожність актуалізує потребу у відстоюванні свого "Я" і через відсутність адекватних, тобто соціально прийнятних способів самоствердження, може викликати агресивне відношення до оточуючого світу. Як і інші мотиви поведінки з відхиленнями, мотив несвідомого захисту від непевної і постійної небезпеки не усвідомлюється і не контролюється особою.

Якщо тривожність, за Ю.М. Антоняном, досягає рівня страху смерті, людина починає захищати свій біологічний статус, свої біологічне існування. Мотиви її агресивної поведінки внутрішні, а не зовнішні. Несвідома логіка вбивці: "Я вбиваю, отже, існую". У випадку збереження тривожності на рівні загального неспокою і непевності людина може захищати себе переважно як соціальну, а не біологічну істоту, можливо, і неправомірним шляхом — шляхом вчинення злочинів корисливого характеру. Таким чином, тривожність — одна з важливих психологічних передумов формування у дітей поведінки з відхиленнями.

Стан тривоги має тенденцію до упредметнення, тому люди з високим рівнем тривожності вбачають небезпеку і загрозу там, де вони об'єктивно відсутні. Приміром, побиття однією дитиною іншої без будь-якої причини може мати у своїй основі примітивна реалізацію потреби у самостверженні — самостверженні шляхом фізичного приниження іншого.

Інша дитина може сприйматися в цьому разі як така, що кидає виклик тривожній особі самим фактом свого існування через наявність у неї таких рис та якостей, які відсутні у агресора.

До найбільш суттєвих внутрішніх факторів, що детермінують генезу емоційної сфери дітей, що вчиняють корисливі злочини, можна віднести потребово-мотиваційну активність, розвиток адаптивних і захисних функцій організму. До зовнішніх факторів — умови життєдіяльності, серед яких як соціально-психологічні, так і природно-техногенні.

Так, злочинний спосіб життя зумовлює наявність підвищеної агресивності (як крайній прояв — жорстокості) — властивості особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в галузі суб'єктно-суб'єктних (міжособистісних) відносин. Під агресією розуміють поведінку або дії, спрямовані на завдання психологічної чи фізичної шкоди або на знищення чого-небудь [5; 6]. Соціальні деструкції, при відсутності адекватного подолання, мають прояв у злочинному способі виявлення агресії. Найчастіше до злочинів через власну агресивність діти вдаються в критичні вікові періоди. Двома основним формами агресії, з якими доводиться мати справу батькам, вихователям та практичним психологам, виступають недеструктивна та деструктивна агресії.

Недеструктивна (інструментальна) агресія — стійка неворожа самозахисна поведінка,

спрямована на досягнення поставленої мети. Вона спричиняється вродженими механізмами, які слугують адаптації в середовищі, задоволенню потреб, досягненню мети. Недеструктивна агресія є важливим умотивуванням для розвитку пізнання і можливості покладатися на себе, її прояви звичні для здорової адаптації до середовища [7].

Яскравим сигналом небезпеки соціальної деградації (індивідуальної передумови корисливої злочинності) дитини є ворожа деструктивність — девіантна та деліквентна поведінка. Ненависть, розлюченість, бажання помсти також є формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих. Ця форма агресії викликається і активізується, частіше, в результаті сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес) [8, с. 41-59].

Для дітей, що вчиняють корисливі злочини характерна афективність, тобто тривалі та стійкі емоційні переживання, результатом яких є відповідні форми поведінки — підвищена вразливість, упертість, негативізм, замкненість, емоційна нестійкість. Підвищена збуджуваність може бути причиною надмірної запальності, неадекватного реагування на зауваження дорослих (сторонніх осіб, батьків, соціальних працівників чи правоохоронців), бачення несправедливості там, де її немає. Така ілюзія виникає для дитини як виправдання самої себе, при вчиненні корисливих злочинів щодо “кривдників”.

В той же час елементарні моральні принципи у дітей, що вчинюють корисливі злочини або не виважені, або викривлені: злочинний спосіб життя зумовлює постійний психофізичний ризик й призводить до набуття комплексу установок на протиставлення себе суспільству й, як наслідок, ворожнечу з ним. Тобто, дитина, що вчиняє корисливі злочини постійно піддається невпинному деструктивному й антисоціальному впливу оточення.

Так, у дітей, що вчиняють корисливі злочини наявна власна система норм — викривлені уявлення про волю, дружбу, благородство. Ці діти спираються у своїх твердженнях та уподобаннях на фактор корисності того, наскільки успішно інші діти здобувають засоби для виживання й одурманюючі речовини: дружба й благородство оцінюються залежно від ступеня щедрості у розподілі цих благ [7].

Діти, які вчинюють корисливі злочини, схильні до недисциплінованості, особливо коли стикаються з системою заборон. Вони нерідко афішують свої негативні риси, бравують ними, примирливо ставлячись до таких рис свого характеру, як відсутність цілеспрямованості, емоційна неврівноваженість, лінь. Цим часто пояснюється відсутність цілей та спрямування свого життя у малолітніх корисливих злочинців.

Особистісні особливості дітей, що вчиняють корисливі злочини (інтелектуальні, вольові, емоційні) визначають здатність правильно сприймати й оцінювати соціальну значимість того, що відбувається, отже — правильно реагувати на ситуацію, що визначає намір дитини розпочати злочинний спосіб життя: в конкретних життєвих ситуаціях адекватно визначати “модель” своєї поведінки. Коли на це накладаються особливі стани (наприклад, алкогольного чи наркотичного сп’яніння), сприймання ситуації стає викривленим, не дає змоги прогнозувати не лише наслідки чергового корисливого злочину (права потерпілого або вірогідність бути затриманим), а й власний розвиток як злочинця.

Аналізуючи дитячу корисливу злочинність, слід зазначити, що є об’єктивні (загальні) та суб’єктивні (специфічні) для будь-якої дитини чинники потрапляння на злочинний шлях [9]. Перший випадок: діти скоріше можуть потрапити в групу ризику, ніж дорослі, а молодші діти — скоріше, ніж підлітки старшого віку. Другий випадок: діти з функціонально-неспроможної родини скоріше опиняються в групі ризику, ніж діти, забезпечені піклуванням і захистом; у містах більше факторів ризику, ніж у сільській місцевості.

У філософії та психології відсутня єдність поглядів щодо складових компонентів структури особистості, що цілком зрозуміло, адже, як справедливо зазначає О.Р.

Ратінов, “теорія системних досліджень дозволяє визначити особистість як надскладну систему, що має не одну, а безліч структур. Кожна з них “просвічується” лише у певній проекції” [10, с. 11]. Беручи за основу структуру особистості, запропоновану Б.Г. Ананьєвим [11], ми вважаємо, що суб’єктивні чинники, які формують злочинно-корисливі спонуки у дітей, було б доцільно об’єднати у наступні групи:

- 1) вікові та індивідуально-типологічні особливості;
- 2) індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості.

Узагальнення літературних першоджерел, де аналізуються поведінкові особливості дітей, які вчиняють корисливі злочини, дозволяє класифікувати їх наступним чином:

1. Агресивні корисливі злочинці – їх поведінка пов’язана з агресивними проявами щодо оточуючих, з приставаннями до них, вимаганням грошей, погрозами або з іншими діями такого ж плану: образами, насмішками, знущаннями та ін. Для дітей, що вчиняють корисливі злочини цієї групи характерне умисне створення конфліктних ситуацій. Їх поведінка може бути злочинною, адміністративно-караною чи аморальною. При цьому, сам корисливий злочин вони вчиняють таємно й агресія виступає відволікаючим від справжньої мети (вилучення чужого майна) засобом.

Агресивні корисливі злочинці залежно від стійкості та спрямованості свого ставлення до інших осіб розподіляються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без виключення) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб, наприклад, жінки та однолітки), за змістом поведінки – на агресивних насильників та агресивних провокаторів. Для перших характерний напад на перехожих (нав’язливі вимоги матеріальної допомоги), для других – різного роду образи, наклепи, знущання. Підкреслюємо, що ці дії є відрепетованою виставою для потерпілих або сторонніх осіб з тим, щоб товариші агресивних корисливих злочинців мали змогу обікрати шокованих громадян.

2. Активні корисливі злочинці – в цю групу входять діти, поведінка яких не пов’язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але вони активно сприяють завданню шкоди самим собі. Це часто виступає методом вчинення злочину – “скривджену” дитину жаліють пересічні громадяни та намагаються їй допомогти, чим надають їй змогу наблизитися до себе. Тут дитина або її “колеги” й вчиняють корисливий злочин.

3. “Позитивні” корисливі злочинці – особи, поведінка яких має доброзичливий (позитивний) характер як до оточення, так й для представників інших прошарків суспільства, але також несе антисуспільну складову через некритичне сприйняття ними норм та атрибутів маргінальної субкультури, яка має місце серед злочинців. Такі діти не вважають крадіжку “поганим” способом взаємодії з суспільством, а, навпаки, вважають те за норму. Механізм вчинення злочину, зазвичай, такий: діти, які вчиняють корисливі злочини, весело проводять час з новими друзями, з якими знайомиться у місцях проведення дозвілля, й таємно обкрадають їх.

4. Пасивні корисливі злочинці – особи, які сприйняли антисуспільні навчання через небажання самостійно нести відповідальність за власну протиправну чи аморальну поведінку. Слід мати на увазі, що пасивність поведінки та віднесення дітей, що вчиняють корисливі злочини до цієї групи не завжди відбивають риси конкретної особистості, оскільки активна, ініціативна або, навіть, агресивна людина може не проявити своїх рис через обставини, які змусили обрати її пасивний тип поведінки. Злочини така дитина вчиняє “тихо”, тобто не застосовує відволікаючих заходів й “працює” сама. Частіше за все ці діти вчиняють крадіжки у родичів та найближчих знайомих.

Пасивні корисливі злочинці об’єктивно нездатні до протидії потерпілому, а тому й уникають із ним будь-яких відкритих контактів (стабільно чи тимчасово) [12].

Висновок. Аналіз наведеного дозволяє зробити **висновок**, що суб'єктивними передумовами корисливої злочинності дітей є, частіше за все, занижена самоповага (прагнення підняти її злочинними – альтернативними загальним – успіхами), яка, в свою чергу, стала результатом пережитих життєвих невдач та несправедливостей. Оскільки найважливішим новоутворенням віку є почуття дорослості, самостійності, що являє собою новий рівень домагань, поведінка дітей у цей період характеризується підвищеною агресивністю, конфліктністю, прагненням довести свої можливості [14; 15]. Через те, що можливості задоволення потреби у самоствердженні, самореалізації, самовизначенні соціально-прийнятими способами знаходять далеко не усі підлітки, автоматично відбувається первинне розшарування на “поганих і хороших”, “здібних і нездібних”. При цьому “нездібні, погані, недисципліновані” діти, одержавши таке соціальне тавро, прагнуть його виправдати, проявляючи неслухняність і агресивність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Корецький Сергій Миколайович. – К., 2003. – 189 с.
2. Эльконин Б. Д. Психология развития / Б. Д. Эльконин // [учеб. пособие]. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 143 с.
3. Кузнецов А. О. Фізіологічні механізми пристосування організму хлопчиків 10—16 років до систематичних циклічних навантажень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.13 “Фізіологія людини і тварин” / А. О. Кузнецов. – Симферополь : Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2007. – 20 с.
4. Волошок О. В. Психологічні особливості диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Волошок Олена Вячеславівна. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка., 2006. – 247 с.
5. Бэрон Р. Агрессия. : учеб. пособие [для студ. и аспирантов психол. фак., а также слушателей курсов психол. дисциплин на гуманитар. фак. вузов РФ] / Р. Бэрон, Д. Иричардсон – СПб. : Питер, 1997. – 336 с.
6. Ароkelова Г. Г. Учителям и родителям о психологии подростка / Ароkelова Г. Г. – М. : Высш. шк., 1990. – 303 с.
7. Малкова Т. М. Психология девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Малкова Т. М., Федорова В. П., Семенець Т. В. / А. О. Лігоцький (ред.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 1999. – 95 с.
8. Система інформації про причини й умови наркозлочинності в Україні: основні результати виконання наукового проекту / А. П. Закалюк, В. І. Женунтій, О. Г. Кулик, А. А. Бова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 41–59.
9. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: Орієнтована програма для пед. навч. закл. України / Інститут змісту і методів навчання / В. М. Оржеховська (авт.-уклад.). – К., 1996. – 41с.
10. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с.
11. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – [2-е изд.] / Ананьев Б. Г. – СПб. : Изд. дом “Питер”, 2001. – 263 с.
12. Эльконин Б. Д. Психическое развитие в детском возрасте: Избранные психол. труды / Д. И. Фельдштейн (ред.) / Эльконин Б. Д. – М., 1995. – 416 с.
13. Самооцінка учня / С. Максименко (упоряд.). – К. : Главник, 2004. – 112 с.
14. Паренс Г. Агрессия наших детей / Паренс Г. (пер. с англ.) : Л. Г. Герци, А. В. Решетникова (пер. с англ.). – М. : Форум, 1997. – 160 с.
15. Девиантное (отклоняющееся) поведение подростков. Многообразие, опыт, трудности, поиск альтернатив; [под ред. Ю. А. Клейберга]. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2000. – 185 с.